

A TÖRTÉNELMI FELELŐSSÉGRŐL

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Ahhoz képest, hogy a felelősség fogalma a 19. században született, mára a hétköznapi nyelvhasználat és mindenfajta erkölcsi diskurzus egyik legalapvetőbb kategóriájává vált.¹ Ez nem azt jelenti, hogy a modern kor előtt ne létezett volna valamilyen felelősségre való utalás a teológiában, a jogban vagy a filozófiában, de ezek legjobb esetben is mellékes szerepet játszottak az erkölcsi elgondolásokban, mivel azok középpontjában inkább a kötelességek álltak.² Ezzel szemben manapság a felelősség fogalmának valódi konjunktúráját figyelhetjük meg, amennyiben az élet legkülönbözőbb területeire terjed ki, tér- és időbeli dimenziója korábban sohasem látott mértékben kiszélesedik, és a lehető legkülönbözőbb jelentéssz összefüggésekben tűnik fel. A társadalom konfliktusainak és vitáinak változatos összefüggéseiben játszik kiemelt szerepet: a környezetpolitikában és a gazdaságpolitikában, az egészségpolitikában és a szociálpolitikában az egyén és az állam felelősségi körének összefüggéseiben, a világpolitika és a globalizáció alapvető kérdéseiben. A fogalom konjunktúrája feltartóztatatlannak tűnik, miközben általában még arra a legalapvetőbb kérdésre sem kapunk választ, hogy ki, mikor, miért és kinek felelős.

A fogalom elterjedése olyan viszonyokra utal, amelyek bizonytalan eredetűek és kimenetelűek, emiatt tanácstalanok vagyunk, vagy akár kétségbe is eshetünk, de ebben a reménytelen helyzetben is meg akarjuk találni a felelősség forrását és címzettjét. A felelősség fogalmának elterjedése ebben a tekintetben arra az alapvető igényre adott reakciónak tekinthető, amely életviszonyaink differenciálódásához, a technikai változások és a globalizáció jelenségeihez kötődik, ezek áttekinthetlenségére és ellenőrizhetlenségére reflektál, azt akarja leküzdeni, vagy legalábbis annak hatásait enyhíteni. A felelősségvállalás igénye és követelése, illetve az annak hiányáról szóló panasz ennek elemei, miközben sohasem volt egyértelmű, hogy mit értenek felelősség alatt, és mindez milyen következményekkel jár együtt. A felelősségről szóló diskurzus így lett egyszerre elengedhetetlenül fontos és nehezen megragadható, ezért nevezhette Niklas Luhmann a jelenséget a „kétségbeesés gesztusának”.³

¹ Dominik Heiß: *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*. Freiburg/München, Verlag Karl Alber, 2011. 1-25.

² Bernhard Schlink: *Die Zukunft der Verantwortung*. *Merkur*, 2010. 11. 1047-1058.

³ Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997. 133.

A felelősség fogalma fentebb említett körvonalazatlansága és esetlegessége ellenére is feltartóztathatatlanul terjed, ami számos különböző okra vezethető vissza, jóllehet ezek az okok valamelyest strukturálhatók és általánosíthatók. A felelősség fogalma általában ott tűnik fel, ahol a bűnösség vagy mulasztás forrása nem állapítható meg egyértelműen, hanem olyan oksági láncolatokról van szó, amelyek bonyolult és többnyire átláthatatlan módon fonódnak össze. Olyan folyamatokat illet, amelyekben egyének vesznek részt, de a kimenet tekintetében senki sem tekinthető tettesnek, miközben a kockázatokhoz és a káros következményekhez valamilyen módon mégis minden résztvevő hozzájárul. A felelősségről ott beszélünk, ahol az eredetileg nem szándékolt következmények megjelennek, így a döntéshozók és végrehajtók a kauzális cselekvési folyamatban elmosódnak ugyan, de a hozzájuk kapcsolt morális és normatív elképzelések fennmaradnak. A felelősség esetén a bűnt vagy a mulasztást közvetlenül nem, vagy csak nagyon esetlegesen lehet megállapítani. Azért paradox a jelenség, mert minél áttekinthetlenebbek a társadalmi folyamatok, annál inkább követelik a felelősök megnevezését és felelősségre vonását. Minél komplexebb egy folyamat, minél több résztvevője van, minél hosszabb ideig tart, annál nagyobb a hatása, ezzel együtt egyre nehezebb kijelölni a felelőseit, és maga a felelősség is egyre általánosabban fogalmazható meg, ami így már alig kötelez valamire, vagy éppenséggel semmire.⁴ A felelősség kérdése ott éleződik ki, ahol a döntések nehezen belátható következményeiről és hosszú cselekvési láncolatokról van szó, ezzel együtt mégis feltétlenül szükségét érzik, hogy megnevezzék az okokat és az okozókat. Ahol ez nem lehetséges, ott egy időben előre irányuló felelősséget jelölnek ki, amelynek célja, hogy a jövőbeli károkat el tudják kerülni a felelősségvállalásra irányuló felhívással. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a felelősségvállalást ott követelik a leghangosabban, ahol a legnehezebb a konkrét felelősséget megnevezni és a felelősöket megjelölni, mert a struktúrák és a személyek végleg elválnak egymástól, a döntéshozás és a végrehajtás folyamatai szétszálazhatatlanná válnak. Ebben a tekintetben kétségtelenül igaza van Ludger Heidbrinknek, aki szerint a felelősség elterjedése és követelése nem feltétlenül az erkölcsi szuverenitás kétségbevonhatatlan jele, nem a jogi és erkölcsi megbízhatóság megnyilvánulása, hanem sokkal inkább egy kognitív és normatív tanácsatlanság kifejeződése, ami a modern társadalmat általánosságban jellemzi.⁵ Annak nem egy esetleges szimptomája, hanem szükségszerű velejárója, ami végső soron nem megszűnethető vagy csökkentheti a bizonytalanságot, hanem éppen növeli, hiszen követeli a felelősséget, megnevezni mégsem tudja.

⁴ Dominik HeiB: i.m. 2.

⁵ Ludger Heidbrink: *Kritik der Verantwortung. Zu den Grenzen verantwortlichen Handelns in komplexen Kontexten*. Weilerswist, Velbrück, 2003. 19.

A helyzet ellentmondásos jellegét hangsúlyozza, hogy akármilyen nehéz is felelősség megragadása, lehetetlen egészében lemondani róla. A felelősséghez kapcsolódó eredeti elképzelésekben még lehetséges volt meghatározni annak legfontosabb komponenseit, amennyiben el lehetett különíteni, hogy ki, mikor, miért és ki előtt vállal felelősséget, illetve tehető felelőssé. Ennek az elképzelésnek a háttérében az állt, hogy a felelősség kapcsán általában feltételezhető a cselekvés szabadsága, meghatározható az oksági viszony és a szándékosság, ezek azonban a mai viszonyok között már nem határozhatók meg minden kétséget kizáróan. A komplex és funkcionálisan differenciálódó társadalmakban ma már egyetlen egyén vagy szűkebb közösség sem jelölhető meg a felelősség kizárólagos címzettjeként, mivel a döntések és cselekvések folyamatait, illetve következményeit csak meglehetősen korlátozottan vagyunk képesek ellenőrzésünk alatt tartani. Minél kevésbé vagyunk képesek ellenőrizni a folyamatokat, annál inkább nyilvánvalóvá válnak a felelősség határai és korlátai. A felelősség kijelölése így válik egyre nehezebbé, és nem egyszerűen a felelősség vállalásának hajlandóságáról van szó, hanem pusztán lehetőségéről, ami azonban összeütközésbe kerül azzal az alapvető igényünkkel és elvárásunkkal, hogy az adott körülmények nehézségei ellenére mindenki erőlködjön és körültekintően járjon el minden olyan dologban, ami embertársait érinti. Mára a döntéshozó és cselekvő szubjektum elvált a felelősséget vállaló szubjektumtól, és a komplex folyamatokat ugyan továbbra is a döntések és cselekvések határozzák meg, de azok egyre kevésbé határozhatók meg valakinek a döntéseként vagy cselekvéseként. Ezek egyre inkább szubjektum nélküli folyamatok, a döntéshozók és cselekvők személytelen struktúrák, miközben a felelősség arra irányul, hogy ezeket beazonosítsák és megnevezzék, illetve megfogalmazzák és kijelöljék következményeit. Ez a felelősség feloldhatatlan paradoxona. Ehhez hozzájárul az abból fakadó nehézség, hogy a felelősségvállalás a társadalomban egyre inkább tőle független körülményektől függ. Mondhatnánk – Böckenfördét némileg parafrázálva –, hogy a felelősség a társadalomban olyan előfeltételekre van ráutalva, amelyeket ő maga nem képes garantálni. A felelősség olyan erkölcsi és jogi szabályoktól és kulturálisan rögzült normáktól függ, amelyek megelőzik a felelősségvállalást. A felelősségvállalás csakis már létező értékekhez és normákhoz csatlakozhat, azok érvényesítése nevében és védelmében lép fel.

A TÖRTÉNELMI FELELŐSSÉG

Kétségtelen, hogy a felelősség konjunktúrájának egyik meghatározó vonása időben való kiterjedése. A jövőre irányuló felelősséggel kapcsolatban számos megfontolás él, de a múltért vállalt felelősségről alig találunk rendszeres gondolatokat.⁶ A történelemhez való intenzív viszonyulás ellenére sem alakult ki a múlthoz viszonyuló etika. Ez annál is meglepőbb, mert az utóbbi évtizedekben az emlékezetkultúra soha korábban nem tapasztaltat térnyerésének vagyunk tanúi, de a múlt kapcsán viselt felelősség meglehetősen körvonalazatlan, és nehezen megragadható, mert egyáltalán nem magától értetődő, hogy a felelősség hogyan terjeszthető ki, ha sem szerzői, sem címzettjei nem élnek már. A döntő kérdés az, hogyan viselhetnek a ma élők felelősséget a múlt bűneiért és igazságtalanságaiért. Vállalhatnak-e felelősséget olyasm miatt, aminek elkövetésében semmilyen módon nem vettek részt, és ha vállalnak is érte valamilyen felelősséget, akkor az mire kötelezi őket? A történelmi felelősség nem a múltért, hanem a jelenért vállalt felelősség, annak sajátos időbeli dimenziójában.⁷

A fenti kérdésekre adott válasz egyszerűnek tűnik, valójában azonban egyáltalán nem magától értetődő, és több olyan elvi és gyakorlati probléma is felmerül, amelyek a múltért vállalt felelősség lehetőségét alapjaiban megkérdőjelezzik⁸:

1. A jogi, politikai és erkölcsi felfogásunkban csak a ma élőknek és a jövőben születetteknek vannak elismerhető érdekei és preferenciái. A halottaknak – a kegyeleti jogokon kívül – nincsenek jogai, így az élőknek és a jövőben élőknek nincsenek velük kapcsolatban kötelességei.
2. Az egyént akkor terheli felelősség, ha egy cselekménynek valamilyen módon része volt, részt vett, vagy részt vehetett volna benne. A ma élők többségének azonban semmilyen tekintetben nem volt lehetősége arra, hogy az eseményeket befolyásolja, így nem is várható, hogy hajlandó legyen bocsánatot kérni vagy jóvátételt fizetni.

⁶ Ludger Heidbrink: Gibt es Verantwortung für die Vergangenheit? *Philosophische Rundschau*, 1998. 2. 149-162.

⁷ Jenny Tillmanns: *Was heißt historische Verantwortung?* Bielefeld, transcript Verlag, 2012. 13-27.

⁸ Vö. Janna Thompson: Historische Verantwortung und liberale Gesellschaft. *Journal für Generationengerechtigkeit*, 2009. 1. 14-19.

<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-282312> (Utolsó letöltés: 2022.12.18.)

3. A felelősségvállalás és a nyomában történő elköteleződés csakis szabad elhatározásból történhet. A történelmi felelősségvállalást nem lehet kikényszeríteni, mert a felelősséget nem lehet örökölni, ennek megfelelően pedig azt is lehetetlen megmondani, hogy miben álljon és mire terjedjen ki a történelmi felelősségvállalás.
4. Meddig terjed a történelmi felelősség? Mit lehet kezdeni olyan történelmi igazságtalanságokkal, amelyek évszázadokon vagy évtizedeken keresztül nem számítottak annak, majd a társadalom etikai normáinak és a rendről alkotott elképzeléseinek megváltozásával hirtelen azzá válnak. Minél messzebbre nyúlik vissza egy történelmi igazságtalanság, annál több esetleges körülmény befolyásolja az áldozatok és utódaik életét, és annál nehezebb megállapítani a felelősség eredetét és mibenlétét.

Kétségtelenül van ezekben a megfontolásokban jónéhány elem, amelyek megnehezítik a történelmi felelősség kinyilvánítását és adekvát formáinak megtalálását egyaránt, de az ezzel kapcsolatos erkölcsi összefüggések messze túlmutatnak a terhelt múlthoz való viszonyon, és sokkal többet árulnak el az igazságtalanságokhoz és törvénytelenésekhez való hozzáállásról, amelyek nemcsak az erkölcsi és politikai önazonosság, hanem a generációk közötti igazságosság alapjai is.

Ha a történelmi felelősség helyét ki szeretnénk jelölni a társadalomban, akkor azt leginkább a történelmi tapasztalat, a történelmi tudat és az erkölcsi rend összefüggésében határozhatjuk meg.⁹ A történelmi felelősség tapasztalati alapjait általában azokhoz az eseményekhez és jelenségekhez kötjük, amelyek a ma érvényes humanitárius és emberi jogi normákhoz kapcsolódó elképzeléseinket a leginkább sértik, így elsősorban a holokauszthoz és a holodomorhoz, a rabszolgasághoz és az apartheidhez, a bennszülöttek üldözéséhez és kiirtásához, illetve az olyan genocídiumokhoz, mint az örmény népirtás vagy a nankingi mészárlás. Ezek az események ugyan konkrét történelmi kontextusokhoz kötődnek, mégis egyetemes igényre tartanak számot. A hozzájuk kapcsolódó történelmi tudat folyamatosan alakul, ahogyan az események értelmezése és összefüggésbe helyezése változik, alkalmazkodva a korszakok társadalmi vitáihoz és az értelmezési hatalomért folytatott szimbolikus küzdelmekhez. Ennek megfelelően minden generációnak meg kell találnia a történelmi felelősség tárgyát, illetve adekvát formáját és kifejezését. Az, hogy a mai generációk nem hibáztathatók azért, ami egykor történt, nem jelenti azt, hogy ne lehetne

⁹ Rolf Zimmermann: Was heißt historische Verantwortung? Ein systematischer Grundriss zum Verhältnis von Moral und Geschichte. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 2006. 6. 853-865.

egyfajta felelősségük azzal kapcsolatban. A felelősség nehezen kifejezhető és megragadható, de ez nem jelenti azt, hogy nem létezik.

A generációk közötti folytonosság nem feltétlenül csak abban nyilvánulhat meg, hogy közösséget vállalnak a korábbi generációkkal, hanem éppen ellenkezőleg, radikálisan szembe fordulnak annak örökségével. A katasztrófák után minden generációnak más a történelmi felelőssége, ami a jelen kontextusainak van kitéve. A történelmi felelősség tehát minden esetben a jelen értékrendjét és normáit tükrözi vissza.¹⁰ Tulajdonképpen erre vezethető vissza, hogy a történelmi felelősség kialakulása egy hosszú és gyakran ellentmondásos folyamat eredménye, amely gyakran meglehetősen kínzó és fájdalmas felátárásokkal, illetve időről időre feltörő heves indulatokkal jár együtt. Ezzel kapcsolatban a legkényesebb kérdés, hogy ki legyen a felelősség viselője, mi az állam, az intézmények, a társadalom, és azon belül az egyén szerepe. A demokratikus jogállam sohasem menekülhet el a felelősség elől, mert mindig a felelősségvállalás végső instanciája kell, hogy legyen. Ha az állam ezt igyekszik elkerülni, akkor kénytelen a megtörtént eseményeket tagadni vagy meghamisítani, de ezzel már ki is lép a demokratikus jogállam keretei közül. Egy állam nem mérlegelhet, hogy vállalja-e jogelődje örökségét, ugyanakkor a társadalom tagjainak van mérlegelési lehetősége, és el is utasíthatják a felelősségvállalást¹¹, jöllehet ez aztán újabb konfliktusok forrásává válik, amelyek végén általában valahogyan mégis megvalósul a történelmi elismerés és nyomában a felelősségvállalás. Még ha a történelmi felelősség vitatott marad is, kialakul egy plurális emlékezetkultúra, amely ellehetetleníti a felelősségelhárítást.

Mindazonáltal alapvető különbség van a kortársak utólagos felelőssége és a „későn születettek” felelőssége között. Ami a kortársak történelmi felelősségét egy történelmi bűnnel kapcsolatban illeti, elsőként természetesen az uralmon levők felelőssége merül fel, de ha ennél megállunk, akkor éppen a felelősség lényege vész el. Ha egy diktatúrában a közösség tagjaira úgy tekintünk, mint egy hatalmas, mindent átfogó gépezet fogaskerekeire, akkor a felelősség láthatatlanná válik, ugyanis a gépezet működtetése egyetlen intézményre vagy személyre vezethető vissza. A felelősség egészét egyetlen végső parancsosztóra hárítva, mindenki felmenthetővé válik. Minden ilyen elhárítás a „parancsra tettem” típusú érvelés témájának variációja, amely megkerüli azt a kézenfekvő kérdést, hogy miért lett és maradt valaki a gépezet fogaskereke. Ezen szemlélet legsúlyosabb következménye, ha a közösséget egyetlen parancsosztóra és közvetlen segítőire, illetve annak áldozataira osztja ketté. Márpedig a tettes–

¹⁰ Vö. Jenny Tillmanns: i.m. 13–27.

¹¹ Christian Neuhäuser: Staatsbürgerschaft und Verantwortung für die Vergangenheit. Der Fall des nationalsozialistischen Deutschlands, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 2013. 3. 309–322.

áldozat dichotómia, mint minden kettéosztás, még a legelnyomóbb totalitárius diktatúrák esetén is meglehetősen torz képet mutat. A viszonylag kevés számú tettes és a viszonylag nagy számú áldozat relációja arra utal, hogy mindaz, ami történt, nem valósulhatott volna meg azok tényleges vagy hallgatóságos támogatása és tűrése nélkül, akik a tettesek és áldozatok közötti széles szűrkezónához tartoznak. Megítélésük szinte lehetetlen, mert nem létezik olyan büntetőtörvénykönyvi paragrafus, amely alapján el lehetne őket ítélni, ugyanakkor morális felelősségük megkérdőjelezhetetlen. Ők azok, akiket sem elítélni, sem felmenteni nem lehet. Ez a felelősség az az ár, amelyet az átlagember a diktatúra idején tapasztalható politikai és morális összeomlásért és a rendszerhez való ellenállás nélküli alkalmazkodásáért fizet. Ez a felelősség azonban sem nem egyenlő, sem nem homogén, mint ahogyan a fogaskerekék is különböző méretűek. Ahhoz azonban, hogy ezt a felelősséget morális és politikai szempontból meg lehessen ítélni, bele kell merülni az egyéni tettek részleteibe. Mindenkinél el kell mesélnie történetét, ezzel azonban már megnyílik a privát emlékezet és a személyes felelősség dimenziója. Ebben az esetben a diktatúrák személytelen fogaskerekere visszaváltozik egyénné, így már nem a rendszer a megítélés tárgya, hanem az egyéni tett, amelynek során a diktatúra legfeljebb körülmény, de semmi esetre sem felmentés, mégis a legkülönbözőbb apológiák működésbe lépésének tere.

A történelmi felelősség másik formája a későn született utódokra vonatkozik, akiket a bűn elkövetése és eltűrése már nem terhel közvetlenül. Ezt a felelősséget a múltra való tekintettel konstituáljuk, és ezen keresztül a múlt jelenre vonatkozó relevanciája minden kétséget kizáróan beláthatóvá válik. A halottaknak nincs joga az élőkkel szemben, a későn születettek nem kötelezhetők bocsánatkérésre vagy jóvátétel fizetésére az áldozatokkal, vagy azok leszármazottaival szemben. De ha megváltoztatjuk a perspektívát, és azt a kérdezzük, hogy valaki felelős-e azért, ahogyan a jelenben viszonyul a múlthoz, akkor ez a dimenzió minden esetben különös jelentőséggel bír. A történelem ugyan nincs jelen, de a múlthoz való viszonyban jelenvalóvá válik, ami akkor éleződik ki különösen, ha a történelem folyamatossága megtörik, és az elkövetett bűnökkel és igazságtalanságokkal szembesülnie kell a politikai közösségnek. Ebben a tekintetben a múlt nem válik történelemmé, hanem mindaddig velünk él, amíg morális vonatkozásai alapvetően meghatározzák – még ha negatív módon is – morális mércéinket és politikai értékeinket.

Bármennyire plauzibilisnek és erkölcsileg helyesnek tűnhet is ez az érvelés, egyáltalán nem egyszerű megragadni egy olyan felelősségkoncepció mibenlétét, amely nem merül ki a feltétlenül jószándékú, de valójában semmire sem

kötelező felelősségvállalásokban.¹² A történelmi felelősségvállalás mindig rá van utalva egy eleven emlékezetkultúrára, amelynek az emlékezés imperatívusza a hordozója, tárgya pedig minden esetben az erőszak és a nyomában bekövetkező üldöztetés és szenvedés. Kétségtelen, hogy a történelmi felelőséget nem lehet kikényszeríteni, mint ahogyan azt sem lehet minden kétséget kizáróan megmondani, hogy mindez mire kötelez egy társadalmat. Valószínűleg téves és naiv az az elképzelés, hogy az emlékezésnek az a funkciója, hogy abból tanulva el lehet kerülni minden későbbi katasztrófát. El kell fogadnunk, hogy a történelmi felelősség egy „gyenge” felelősségvállalás¹³, még akkor is ha az állam és a társadalom egyfajta jótálló intézményként ott áll mögötte. Ezzel azonban még nem intézhetjük el a dolgot, mert a múlt történéseiért vállalt felelősség minden társadalom erkölcsi rendjének és morális alapjainak egyik legalapvetőbb eleme, és ilyen módon nagyon is szorosan hozzátartozik ahhoz a kérdéshez, hogy kik is vagyunk, és hogyan tekintünk önmagunkra, arról az összefüggésről már nem is beszélve, hogy egy társadalomban minél fontosabb szerepet játszik a történelmi felelősség, annál jobban áll az általános politikai felelősségvállalás ügye, ami végső soron egész demokratikus elköteleződésünk alapja, így aligha mondhatunk le róla hosszú távon.¹⁴

¹² Ludger Heidbrink: Gibt es Verantwortung für die Vergangenheit? 150.

¹³ Christian Neuhäuser: i.m. 319.

¹⁴ Gesine Schwan: Demokratische Identität. Die Konstitution demokratischer politischer Identität in nachdiktatorischen Gesellschaften. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2007. 1. 5-20.